

NEVELÉSTÖRTÉNET

MÉSZÁROS ISTVÁN

Kazinczy, egy reformtankönyv szerzője

Évszázadokon át a protestáns népiskolák egyik alaptankönyve volt a „Hübner”. Tananyagrendek, vizsgajegyzőkönyvek sokaságában egyszerűen csak így nevezték a bibliai történetek tankönyvét. A *Biblia* legnépszerűbb történeteit fogalmazta át gyerekek számára a német Johann Hübner (1668-1731), mégpedig 52 történetet az *Ószövetségből*, 52-t pedig az *Újszövetségből*, hogy két egybefüggő esztendő minden hetére jusson egy-egy lecke belőlük. Johann Hübner tankönyvét magyarra először Fodor Pál dolgozta át, és Bázelen jelentette meg 1754-ben, majd 1760-ban. Ezután a hazai kiadások hosszú sora következett, egészen az 1880-as évekig. A testes tankönyv címe: *Száz és négy válogatott bibliabéli históriák, amelyeket az Ó és Újtestamentomi szent iratokból a gyéneknek kedvéért össze-szedett Hübner János*.

Mindegyik bibliai történetet (ezek terjedelme 4-6 kis oldal) azonos összeállítású didaktikai segédanyag kíséri. Először kérdések sorakoznak az előadott „historia” szövegéből. Majd *Hasznos tudományok* cím alatt praktikus-aktualizáló tanulságok olvashatók. Ezután versbe foglalt *Kegyes elmélkedések* következnek hatsoros strófákban, végül ugyanaz a strófa *Deákul* cím alatt latinul is megtalálható.

A Hübner-könyvet városaink német ajkú protestáns lakosainak népiskoláiban természetesen német nyelvű formában használták, ezért a magyar mellett számos hazai német kiadásban is megjelentették. De latinul is kiadták, a gimnáziumok elemi osztályai számára.

A könyv népszerűsége hosszú évtizedek után is változatlan volt, amikor Major József sátoraljaújhelyi református lelkész új, kétkötetes változatát jelentette meg Sárospatakon 1825-ben e címmel: *Hübner bibliabéli históriái, az ifjúság és a nemzeti iskolák számára T.T. Adler Fridrik Keresztély urnak negyedik kiadása szerint újra dolgozta és magyar nyelven kiadta M. J.*

Kazinczy tankönyv-terve (1826)

A sokoldalú Kazinczy pedagógiai, tanügyszervezői tevékenységét eléggé részletesen tárgyalja a szakirodalom. De a magyar irodalom e kiemelkedő alakja tankönyvet is írt, mégpedig népiskolák számára.

Több levelében is beszámolt Kazinczy arról, hogyan jutott a tankönyvírás gondolatára.¹ A legrészletesebben Kis János soproni evangélikus szuperintendenst tájékoztatta a könyv keletkezési körülményeiről. E levele 1826. március 13-án kelt Sátoraljaújhelyen.

Ebben leírja, hogy felesége két kisebb fiukkal, a nyolcéves Bálinttal és az ötéves Lajossal a bibliai történeteket szerette volna megismertetni. Ő azonban fiatal korában eze-

ket a bécsi apácák nevelőintézetében franciául tanulta (katolikus lévén, ott nevelkedett), s most magyarul mesélve e történeteket, gyakran megakadt, ezért magyar könyvet kért hozzá. Kazinczy a „Hübner”-t adta kezébe. De ez nem tetszett neki: „ott találván a Lót vendégeinek a lányainak, s a Mikhál királyi leánynak kívánt házassági ajándék történetét, melyek nem gyermekeknek valók, s visszatolva az éktelen előadás által, elveté Hübner”.²

Megemlíti ezután Kazinczy a sátoraljaújhelyi pap („kivel szoros barátságban élek”) előző évben megjelent új könyvét, „az Adler után újra dolgozott Hübner”. Ezt viszont Kazinczy nem óhajtja gyermekei kezébe adni. Két ok miatt.

Egyrészt nem helyesli az újabb protestáns exegéták *demitológizáló* törekvéseit, vagyis azt a szándékukat, hogy a *Biblia* csodás vonatkozásait „ésszerű”, „profán” tényekkel helyettesítsék, racionális okokkal magyarázzák. Major tankönyvébe például „új theologiai tudománya van belé szöve, s tagadni szeretné az ördögöket, angyalokat – ami jó lehet, de nem ide való”. Ugyanakkor a szerző nem következetes: „Hogy illik össze, hogy az Éva ördöge alatt a rossz indulatot értjük, s a Krisztust megkísértő ördög alatt Sátánt azaz Kísértőt, de azért elmondjuk a Jákob lajtorjáján fel s lejáró angyalokat etc.”

Kazinczy szerint e demitologizálás által elvesz „a zsidó és keresztyén mythologia”, ő pedig éppen ezt akarja megismertetni: „gyermekeim tudják, mit hitt a zsidó, a keresztyén mit tanított”.

De Kazinczy nemcsak teológiai oldalról kritizálta Major művét, hanem *nyelvi-stilisztikai szempontból* is: „a stílus rettenetes, Major Úr sem olvas új magyar könyveket, s így beszéde alkalmasint olyan, mint a Szenczi Molnáré”.

A rendelkezésre álló könyvek tehát Kazinczy szerint alkalmatlanok voltak ilyen korú gyermekek számára. „Hozzá állék tehát, s egy hét alatt kész vala az enyém.”

Az elkészült kéziratot azután széphalmi otthonából beküldte Patakra Somosy János teológiai professzorhoz, hogy „pótoljon, igazítson rajta”. A mű a professzor tetszését minden vonatkozásban megnyerte, „azt felelé, hogy az ő gyermekei más könyvből nem fogják tanulni a Bibliai Historiákat”. Egy másik pataki tanár pedig azt „jövendőlé”, hogy mind Magyarországon, mind Erdélyben a reformátusok, az evangélikusok és az unitáriusok egyaránt ezt a könyvet teszik majd népiskolai tankönyvükké.

Miután visszakapta a kéziratot, Kazinczy függelékét is fűzött hozzá: a protestáns vallás történetét a legújabb időkg. „Mert irtóztató az, hogy mi annyi haszontalanságot tudunk a Theológiából, de nem tudjuk, mi az a Bécsi Béke, s a Nickel spurgi s Linczi s Szatmári.”

Végül, hogy egészen teljessé váljék a mű, hozzáillesztette még Palesztina – és külön Jeruzsálem – térképét, valamint a földrajzi nevek indexét. Könyve végére pedig „némelly gyönyörű könyörgéseket” illesztett záradékkul a szerző.

A kötetnek Kazinczy ezt a címet szánta: *Szent Történetek a Biblia szerint. Kitoldva a Keresztyén Vallás történeteivel a mai időkg.*

A harmadik oldalra kerül majd Kazinczy ekkori elképzelése szerint az ajánlás, amely Kis Jánosnak szól, „csaknem 40 esztendei barátsága emlékére egyik hálás tisztelője”. Megemlítette Kazinczy azt is e levélben, hogy saját neve sehol sem szerepel majd a könyvben.

Kazinczy 1826 januárjában készült el – egy hét alatt! – új művével, a bibliai történetek új szövegével, mert Somosy János január végén küldte vissza a kéziratot, mentetve, hogy „a munkát oly sokáig tartóztatta”.

Jellemző Kazinczy nyitott vallási felfogására, hogy 1826. február 12-i kelettel a hozzá igen közel álló kedves barátjának, Guzmics Izidor pannonthalmi bencés tanárnak küldött híradást új művéről. Lényegében ugyanazt írta le a könyv keletkezéséről, amit márciusban Kis Jánosnak újra meg fog majd írni. De itt jobban kiemelte, hogyan fogja fel ő ezeket a történeteket: „Én e dolgokat *Mythologia Christianorum et Haebreorum* gyanánt nézem; tudni azokat nem csak theol. és relig. czélból, hanem historiaiból is kell; és ha nem tudom, hogy Izrael mint tusakodék az angyallal, mint értem meg a Debreceni Consul Fáy János új gyűjteményében a két tusakodót?”³

Leírja Somosy véleményét, hozzáfűzve a következőt: „Eggy helyt azonban nagyon megbotránkoztatám (Somosyt). Ámbár az Exegéták magyarázatait nem szeretem, magam is az ő vétkekbe esém: »Jákób azt álmodá, hogy tusakodik, s fetrengései között, álmában kificzamítá lábát...» – Sokat neveténk rajta, hogy Saul a próféták között mit tanít. Ellenben a figefa átkát úgy magyarázám, hogy azzal Prof. Somosy János is nagyon megelégedett, sőt meglepve vallá magát”.

Két nap múlva – 1826. február 14-én – Zádor Györgynek is részletesen megírta új műve keletkezési körülményeit. „Képzeld – mert úgy hiszem, nem fogod hallani szavamat részvétel és javaslás nélkül – a múlt holnapban egy iskolai könyvet dolgozék...” S itt is kiemeli alapgondolatát: „Az exegéták magyarázatja nem gyermekeknek való; amint a görögök Mythológiáját kell tanulnunk, úgy kell – vélekedésem szerint – a zsidókat is.”

Biztos abban, hogy hamarosan nyomtatásban megjelenik a könyv, s a levél címzettjének főként az *előszót* ajánlja figyelmébe: „egész hitem, melly éppen az, ami Horáczé volt, ki van öntve benne, de óhajtom, hogy sok Olvasóm értse meg”.

Sajátos felvilágosult-deista vallási felfogásának megnevezésére használja Kazinczy a „*horácsi religio*” – vagyis *Horatius hite, horatiusi vallásosság* – kifejezést. Jól megvilágítja ennek tartalmát a Guzmicshoz 1827. augusztus 21-i levél kérdés-párja: „Mit tartasz a Horáti religiója felől, melly félig meleg (=bensőséges) religio volt, félig vallástalanság? Vagy inkább mit tartasz Horáti felől, ki néha vallásos volt, néha vallástalan?” Guzmics ekkor kitért a konkrét válasz elől, de egyik későbbi – idézendő – levelében a „*szocinizmus*”-t említi ezzel kapcsolatban.⁴ Az kétségtelen, hogy Kazinczy a vallásos hit lényegét annak *praktikus – földi – evilági „hasznában”* látta: abban, hogy képes az embert vigasztalni, megnyugtatni, boldog érzésekkel eltölteni.

Előszó a tankönyv élén

Guzmics Izidornak és Kis Jánosnak azonban nem csupán a figyelmét hívta fel Kazinczy a hozzájuk írt levélben az előszóra, hanem *annak teljes szövegét megküldte nekik* azzal a kéréssel, hogy mondjanak véleményt róla (tehát a katolikus Guzmics és az evangélikus Kis János a református tankönyv előszaváról!) Mindez tükrözi, hogy Kazinczy igen fontosnak tartotta új könyve előszavát.

Kifejtette benne, hogy véleménye szerint milyen szerepük lehet ezeknek a bibliai történeteknek a nevelésben. De nem csupán a vallási-erkölcsi *nevelésben*, hanem az irodalmi nevelésben, az irodalmi művek iránti fogékonyság felkeltésében is.

Az előszó az Istenben való hit szükségességére mutat rá: ez a hit „örömmel megszenteli s bennünket jobbakká s nemesebbekké teszen, szomorúságinkban vigasztal”. A bibliai történetek „e szent és jóltevő hitet” erősítik-gyapapítják a gyermekben, de csak akkor, ha azok „aszerint adatnak elő, amint azt az ő gyermeki esztendejük kívánják”.

E történetekben azonban sok olyan dolog van, amelyeket *a gyermekek még nem értenek meg*. „De aki az ő javokat igazán akarja, óvni fogja magát minden tudós magyarázatoktól; az afféle nem az ő koroknak való.” Tehát *nem kell azok szövegein változtatni, nem kell azt demitologizálni*. „Beszéljük nekik a szent Történetet, ahogy azt egy régi nemzet szent könyvei beszélik”, azzal a céllal, „hogya a gyermek tehetségeit fejtegethessük, erősíthessük, szívében a Szép szeretetét ébresztgethessük.”

Úgy kell ezekkel a történetekkel is foglalkozni, *mint a görög mitológia történeteivel*: nem szabad követni azokat, akik az ókori bölcsek „nem ritkán szinte nevetséges káprázolataikon fel nem akadnak, itt viszont mindent hidegen feszegetnek, mindenben csak azt keresik, amit az ÉSZ, az a józan! Javal!”. Az *emberi értelem* nagy becsben áll Kazinczy előtt: „tisztelet annak, az bennünk Istenség szikrája; de az emberi léleknek egyéb tehetségei is vagynak, s azokat nem azért vevénk, hogy ez által (=az ész által) elfojtassanak”.

S szerzőnk itt ér gondolatmenete csúcsára: „Paedagogiai tekinteteből bátrak vagyunk kimondani, hogy aki gyermekeiben idő előtt és nagyobb mértékben ébresztgeti az Észet, mint illik, őket azon szép szerencsétől fosztja meg, hogy a dolgokat poétai fényekben is nézelhessék, s Homért később meg tudhassák kedvelleni.” Mind az esztétikai nevelés, mind az általános nevelés egyik alapvető törvényszerűségét foglalta itt írásba Kazinczy: *a minden mást kizáró és gátló, mindenáron való gyermekkori értelmi fejlesztés kifejezetten káros a gyermek további személyiségfejlődése szempontjából*.

Rousseau gondolata éppen úgy benne van Kazinczy e véleményében, mint a neohumanizmus filozófiájának, esztétikájának és pedagógiájának hatása: az *értelmi megértés* mély belső igénye éppen olyan fontos az ember számára, mint a *költői-esztétikai látásmód*, s ez *utóbbi nyomán az irodalmi-művészeti-esztétikai élmény*. Ez az a két „végszél”, amiről oly lelkesen ír, az előbb idézett mondat folytatásaként: „Ha ki a napba mereszti szemeit, éppen úgy elvakul, mint aki mély sötétbe van elzárva; organumaink úgy vannak alkotva, hogy mi csak akkor lehetünk boldogok, midőn a két végszél között lebeghetünk; s a reggeli korány és az estvéli alkony mágusi félfénye kedvesebb szemünknek, mint a déli nap vakító világa. Ne vágyjunk egyebek lenni, mint amiknek teremteve vagyunk.”

Majd szóba hozza a két régebbi Hübner-kiadást. „A régieket gyermek kezébe adni nagy gondolatlanság, sőt világos bűn.” A másik, a Major-féle inkább a felnőtteknek való, nem „gyengébb korú” gyermekeknek.

Végül kitér a *felhasználás módszerére*. „Gondolom volt, hogy beszédem bőv ne legyen, s a dolgot minél tisztábban adjam elő; hogy kevés gyakorlás után olvasni még nem tudom két fiam is megérthesse, s amit nem felolvastatni, hanem elmondadni hallott, folytában és nem kérdések által megszagott felelgetésekben elmondhassa.”

Az egyik címzett, Guzmics Izidor 1826. február 26-án kelt levelében adta meg válaszát: „Előbeszédéről mit mondjak egyebet, mint hogy milly gyönyörű, olly igaz is.” Az ész korai és eltúlzott kultusza szerinte sem jó: „Hányszor nem romlik meg a fiatal szív hideg eszének vezérlése alatt, hogy osztán semmi szépek, semmi szentnek érzésére fel ne gyuljon!”

A másik barát, Kis János 1826. március 30-án zárta válaszlevelét, amelyet így kezdett: „Egészen váratlanul leptél meg azon tudósításoddal, hogy bibliai szent történeteket készítettél sajtó alá. Mennél nagyobb ritkaság az ilyen munka az olly karbéliektől, amilyen Te vagy, annál nagyobb figyelmet érdemel, s kétség kívül annál nagyobbat is fog támasztani.”

A soproni szuperintendens is tökéletesen egyetértett Kazinczyval az előszóban leírtakkal: „Én részemről tökéletesen olyan szempontból nézem most is, s néztem régtől fogva a dolgokat, amelyből Te nézed, s nagyon örülök, hogy e részben is egymással így megegyezünk.”

Kazinczy egy későbbi (1826. július 7.) leveléből azt is megtudjuk, hogy az előszó szövegét Teslér László székcsoi plébánosnak is megküldte, neki is tetszett, vele tehát „mindhárman” – Kis, Guzmics, Teslér – egyaránt „meg vannak elégedve”.

Az egyik „lektori” vélemény

1826 júliusának elején gróf Teleki József egyházkerületi főgondnoknak adta át Kazinczy *a könyv teljes kéziratát*, megkérve őt, hogy elolvasása után juttassa el Kis Jánoshoz „lektori” véleményezésre; az pedig – miután áttanulmányozta – küldje tovább Guzmicsnak.

Az 1826. július 7-i megyegyűlésen – a beszédek elhangzása alatt – elolvastatta a kéziratot egy gyakorlati-pedagógiai szakemberrel, a Sennyei-család házi nevelőjével is („eggy igen tiszta lelkű ifjú directora a báró Sennyei háznak, ki még beteg az iskolai csömörtől, álmélkodva látá, hogy én adtam magamat illy munka dolgozására”). Neki is tetszett.

Egy korábbi levelében Kazinczy megkérdezte Kis Jánostól, hogy az evangélikusok milyen könyvből tanítják iskoláikban a bibliai történeteket. Kis János 1826. március 30-án kelt válaszában arról értesítette, hogy az August Niemeyer *Neveléstan*-ában említett Hübner-változatot használják német nyelven. Ezt fordította le s adta ki Pozsonyban 1817-ben Halasy Mihály nagygeresdi prédikátor *Válogatott bibliai históriák az Ó- és Új Testamentumból Hübner szerint* címmel.

Kazinczy meghozatta magának a könyvet, s talán ennek hatására, kéziratának átdolgozásába fogott. „Mit adnék érte, ha kéziratomat Mélt. Gróf Teleki József Úr el nem vitte volna, hogy néked küldje! – írta 1826. július 31-én Kisnek –, mert ha majd vissza jő Tőled, látom én, hogy azt újra fogom dolgozni. Nyargalva mégyek keresztül a tárnyakon.” Majd hozzátette: „Éppen azért, mert újra fogom dolgozni, ne küldd azt Guzmicsnak, neki magam fogom későbbben.”

1826. szeptember 30-án készült el bírálatával Kis János. Szerinte a mű stílusa, nyelve kiváló, „világosságát, rövideggséggel párosított tellyes voltát, kivált elevenességét és tsi-nosságát nem győzőm tsudálni.” Tartalmi vonatkozásokban két megjegyzést tett a soproni „lektor”.

Az egyik az *erkölcsi tanulságokra* vonatkozott. „Nagyon óhajtanám, ha erkölcsi tanulságok vagy nagyobb számmal volnának az elbeszélésbe bészőve, mint imitt-amott nagyon szépen vagynak; vagy az elbeszélés után különös tordalékokban állanának.” A másik a bibliai történetek *csodáira* utalt. Nem akarja ezeket Kis „kimustrálni” vagy bármiféleképpen bántani, „mégis szeretném, ha némelly tsuda történetek elmellőztettek volna, legalább azok, melyeknek erkölcsi tendenciájuk nintsen, és ha azok, melyek a tudósabb exegesis szerint nem tsudák, nemtsudáknak adattatnának ki”. Ezek ugyanis – mivel „nagyon figyelemgerjesztők” – az „oktalan tanítók” által („millyenek legtöbben vagynak”) könnyen a *híszékenységet és a babonát terjeszthetik*. De megjegyezte azt is, hogy bár igazak és helyesek az alapelvek, amelyeket a szerző az előszóban kifejt, azonban azok „előterjesztését inkább más könyvben, mint ebben, kívánnám látni”.

Gyakran szóba hozta Kazinczy e témájú leveleiben a XIX. század első évtizedeinek *új protestáns exegétáit*. Ők – a felvilágosodás hatására – minden csodás elemet ki akartak küszöbölni a bibliából, illetőleg a benne szereplő csodatételeket, csodás eseményeket *természetes magyarázattal* igyekeztek ellátni. Érdemes ennek néhány példáját felidézni Major József könyvéből, amelyet Kazinczy – többek között éppen demitologizáló előadása miatt – elutasított.⁵

Sajátos módon fogalmazta meg az újhelyi prédikátor az *édenkerti bűnbeesés történetét*. Nála a kígyó nem beszél, a baj oka a mérgezett gyümölcs. Így olvasható az erre vonatkozó szövegrész:

„Valami kígyó, melyet úgy hoz fel Mózes, mintha beszélt volna felette igen édesdeden evett ama tiltott fának gyümölcséből, melyet Éva történetből (=véletlenül) észrevevén, ezáltal az ő kívánsága még inkább ingerlődött”, evett a gyümölcsből, adott Ádámnak is, „hát a veszedelmes mérge tsakhamar elfutotta minden tagjaikat... Ennek a gyümölcsnek mérge megrontotta még az egészséges testeket is ... ezt örökítették át utódaikra is.”

Éva bűne tehát tulajdonképpen a *tudatlanság*: „a tudatlan, tapasztalatlan és némelly plánták veszedelmes voltát nem esmérő ember könnyen eltévelyedhet”. Ezt hangsúlyozzák a történetet kísérő kérdések is. Ezek egyike: „Mitsoda következesei vagynak a méregnek a testben? (Itt minden tanító tegye figyelmetesezzé a gyermekeket a méregnek veszedelmes következeseire”; intse őket, „nehogy gondatlanul, hirtelenkedve minden virágot ne szagoljanak vagy holmi leveleket, magotskákat szájukba ne rakjanak.”)

Csoda volt-e a *kilenc egyiptomi csapás*? Nem, hanem az egyiptomi nép tudatlan volt, ezért vakhitével a természetes természeti jelenségek csodás magyarázatát könnyen elfogadta a korabeli papoktól. „Az olyan nép, melly még a hasznos esméretek gyűjtésében és terjesztésében vagy a tudományban nem messzire haladt, elálmélkodik sok történeteken, melyek másoknak, akik az esméretben tovább mentek, egészen természetes dolgoknak látszanak.”

E „csodátlanító” módszerek megfelelően Major könyvében az „angyal” szó helyett legtöbbször a „küldött” szerepel; a „sátán” is mindig *konkrét ember, nem szellemi lény*. Ennek tipikus példája a Kazinczy által is említett eset: Jézus háromszori megkísértése a pusztában. Íme a harmadik kísértés:

„Jézus, amint több esetekből látjuk, igen nagy barátja volt a természetnek, és különösen gyönyörködött a felségesebb tájakban, mintha ott az ő isteni lelkének szélesebb mezeje lett volna, mellyen múlathatott vala. Elég az a dologhoz, hogy egykor épen valamely hegynek a tetején volt, ahonnan Judeának nagyobb részét beláthatta, ekkor tehát ismét hozzá járult a Kísértő, és valami nagy embernek formáját vette fel, talán azt is tettetvén, mintha ő Tiberiusnak, a Római Császárnak követje volna.”

Az összes Hübner-változat tele van *moralizáló tanulságokkal*. Major még rajtuk is túltett: nem csupán erkölcsi tanulságokkal töltötte fel a történetek törzsszövegét, valamint a történetekhez fűzött kérdéssorozatokot, de a bibliai események számos *praktikus-köznapi tanulságát* is levonta. Egy végletes példa: Jézus a háborgó vízen jár, Péter követni akarja, de elmerül a hullámokban. A történet végén a számtalan kérdés között ezek is olvashatók:

„A tengeren veszedelmes é a szélvész? (Itt lehet a gyermekekkel olvastatni az ifjabb Robinzont és az Amerika feltalálásáról, Kampe után, ahol hajótörések jönek elő.)

A félelem nem viszi é sok helytelen képzetekre az embert? (Itt intse meg a tanító a gyermekeket a kísértetekről való haszontalan félelemről, amelly gyakran veszedelmes is szokott lenni.)

Tudta é magát Péter a vizen viselni? (Jó volna az úszást is tanítani!).”

Érdemes néhány mozzanatot ideidézni mindezzel kapcsolatban Kazinczynak abból a leveléből, amelyet 1826. október 26-án írt Kis Jánosnak, kései reflexióként annak „lektori” véleményére.

Ma már nehezen érthető, hogy az öreg Kazinczy (67 éves volt 1826- ban) *miért tartotta olyan fontosnak saját Hübner-ének elkészítését*. „Szinte viszketeg az bennem – írta a széphalmi levélíró –, hogy Protestáns Kézi-Könyvem sajtó alá jusson (mert a Bibliai Historiáim e címet fogják viselni az ugy-nevezett Szenny czimen), hogy láthassam, mint fogadtatik a világosság és setétség fíjaitól...”

Szégyellnivaló dolgok is vannak a bibliai történetekben, ezeket ki kell hagyni – kívánják a teológusok. Kazinczy válasza: „Az Isten az emberi nemzetet lépcsőnként vezeti, s mit tehetek én arról, hogy e mai jók, péld. egy Herder, több ésszel bírnak, mint Luther és Calvin, és akiktől Luther és Calvin közelebbre és távolabbra erednek? Ha a zsidók és keresztyének szent könyvei nem szégyenlék beszélleni, ne szégyeljük mi is; de adjuk mellé, amit ők mellé nem adtak. Minden vallásnak van mythológiája; Dániel tehát hadd ne égjen meg a kemencében, s Illyés hadd lebegjen a maga tüzes szekeren; a gyermek az effélének örül, mint a görögöknél; csak a beszéllő tendenciája legyen jó, csak tanítani tudjon, ha tanító lenni akar, minden jól van.”

S itt a széphalmi költő egy újabb fontos szempontot említ, amiért szükséges a bibliai történetek tudása: „Az a Jákób éjjeli birkózása bizarr egy történet. De azt is kell tudni. Mint értettem volna én meg, mint más, úgy mint én, mit jelent némely tableau, rezen vagy a Galériák-ban.⁶ Pedig az is szükség, hogy értsük. És így tanulni kell, ha nem hallhatni jó volna is.”

Vagyis ha nem ismerjük a bibliai történeteket, akkor a *művészeti alkotások, festmények, szobrok* jelentős részét nem tudjuk élvezni, értékelni.

A másik „lektori” vélemény

Pannonhalmáról Guzmics Izidor 1827. július 1-jén küldte meg Széphalomra véleményét azzal a levéllel együtt, amelyet Kazinczy lányának, Tháliának írt abból az alkalomból, hogy a leány bérmaapjául őt, Guzmicsot kérték fel, s bérmanévül az Izidor női változatát, Izidórát választották számára.

A pannonhalmi bencés tanár a kéziratra számos kisebb, *teológiai jellegű* kritikai megjegyzést tett, de főként két irányban látta helyesnek változtatást.

A harmadik, vagyis az *egyház történeti fejezetet* illetve az egyik észrevétel. „A kereszt. vallás történetéhez akarék egyet-kettőt szólni, de szeretetem erántad elhallgattat., s az is, hogy protestáns a dolgot más pontból tekinti, mint katolikus. De minek az oda? Te bibliai hisztóriát írá, s nem egyházit; s magad mondád, hogy jó azokat a dolgokat nem tudni. E nélkül bibliai hisztóriád olyan, amillyent minden felekezetbeli épüléssel olvashat.”

A másik megjegyzés az *imádságokra* vonatkozott. Ezekből Guzmics éppen Jézust hiányolja, „a keresztények megkülönböztető kharakterét, Jézusnak, az Idvezítőnek, a szentség ideáljának említését”.

A *szociniánus felfogástól* félti a pannonhalmi barát a nyilvánvalóan felvilágosult-deista „vallású” költőt: „De ez nem a te vétke, Kazinczy! Hogy a protesztantizmus szoczinizmusba süllyede, sőt sokaknál mélyebbre is, arról te nem tehetsz. Szeretném tudni, mit fog majd a racionálisizmus a kereszt. pozitívák helyett a pozitívák nélküli vallástalanságba merülendő emberiségnek nyújtani, ha egyszer a formákat is, melyeket még most (in favorem imbecillium)⁸ meghagyatni parancsol, eltiltandja.”

Gyorsan megérkezett Széphalomról Pannonhalmára a válasz, már július 10-én. Megemlíti benne Kazinczy, hogy kezébe került egy müncheni kiadású bibliai történetek-tankönyv, s ennek nyomán sajátját *újra átdolgozta*. E müncheni változat hibájául róta fel, hogy „eluntatja magát olvasójával, mert igen hosszú (3 kötet), s tele van kifárasztó oktatásokkal.”

S ismét összefoglalja a könyvével megvalósítandó saját céljait: „Minekutánna a valóságbeli hidegség annyira elterjedt közöttünk, azon kellene inkább lenni, hogy annak oktatásait megkedveltessük, ne meguntassuk. Nekem itt sok céljaim voltak: 1. hogy a gyermek a zsidó és keresztény nép történeteit historice ismerje; 2. hogy amit a Szent Író mond, úgy tudja, ahogy a Szent Író mondja, ne ahogy ezek az idétlenül bölcs exegeták; 3. hogy a történettel együtt stílusa is formáltassék, s praecisioval tudja előbeszélni, ami mondatott, – mindenekfelett pedig, hogy a gyermeki szívben ébresszessék fel a valóságosság érzése, melly őtet kísértetiben támogatassa, csapási közt bátorítsa, s örömeit megszentelje.”

A harmadik fejezetről Kazinczy így írt: „A *III. szakaszban* azt mondom el, amit a Protestánsnak tudni illik. Ezt te, tisztelt barátom, szeretnéd, ha elhallgattam volna, mert ez nem Bibliai Hisztoria. De én úgy hittem, hogy az egész utat kell adnom, amelyeket vallási tekintetekben tevé az emberiség, legalább az európai. Három szakasz: az első a gyermeki, másik az ifjúi, a harmadik a férfiúi kort adja. Mi következik a harmadik után, az a veszedelem e, melyet Te rettegsz a rationalismus elterjedése miatt, vagy eggy gyönyörű regeneratio, melyet Te ohajtasz és reményelsz, azt nem tudom; de én

inkább várom a *Superstitiót*,⁹ mert extrema se tangunt,¹⁰ és osztány azért, mert ember vallás nélkül nem lehet.”

De felteszi a kérdést: *mi az igazi vallásosság?* Kazinczy válasza: „Tegye mindenki azt a jót, amit tehet, tanításával, példájával – s jobb kor jó ránk, mint amelyen élünk.”

Utómunkálatok (1827–1930)

Kis János közlése 1827. július 14-én: „Hübnered már eddig kétség nélkül nem csak ki van dolgozva, hanem a Censurán is általment, nagyon óhajtom megjelenését látni.”

Érdekes negatív adalékot szolgáltat a Guzmicshoz 1827. október 27-én elküldött levél egyik részlete, ahhoz, hogyan képzelte el Kazinczy a *bibliai történetek nevelésbeli felhasználását*.

„Én gyenge koru gyermekeimet eggyaránt óvtam a setétől mint a világosságtól, s csak a szívnek akartam adni azt, amire szüksége van. Engedd mondanom, mint jára egygy bibliai eruditiojával paradirozni akaró predikátor hét esztendő Emilemmel. Eggy estve a Hübner historiájival mulattatá magát a gyermek előtt. Én ennek széke mellől integeték a papnak, hagyná abba, de hasztalan volt. Mondám, hogy a gyermek azt mind hallotta tőlem. Most az Izsák megáldoztatása (= feláldozása) akadt a nyelvére. Azt én a gyermeknek nem mondtam (el). A gyermek mozgásai magával-küzdést mutattak, s midőn az a lelketlen ember megszűnt, a gyermek, ki el vala tiltva általam a Grübeleytől (= kételkedéstől), ezt mondá szörnyű gravitással, mert tarta tőlem: „Már azt nem hiszem!” – Mit parancsoltam én neked? Kérdém, nem azt e, hogy míg gyermek vagy, vallásbeli dolgokat ne feszegezz? Ime az ollyan. Most ezt nem érted; ha megnőssz, érteni fogod, mint én. Addig elég tudnod, hogy a bölcs és jó Isten nem parancsolhatja az atyának, hogy fíját ölje meg; de például tenni ki egygy atyát, hogy a parancsot tiszteli, nem illetlen Istenhez.”

Közben Kazinczy elküldte kéziratát Felsőzsoltcára, a Vay családnál nevelősködő neves pedagógiai szakemberhez, Szabó Jánoshoz.¹¹ Ő 1827. december 4-i kelettel küldte vissza, terjedelmes levél kíséretében. A legteljesebb elismeréssel nyilatkozott a műről, s elsősorban az *előszó kibővítését* javasolta: a szülők, nevelők és iskolai tanítók nagyobb része egyáltalán nem tudja, hogy használja fel helyesen a bibliai történeteket a vallásos érzés kialakítása és fejlesztése érdekében. Ennek részleteit fejti ki tanulmányának is beillő levelében (nyomtatva 12 oldal!) a jeles Pestalozzi-tanítvány.

Ezután *több mint két és fél év telt el*, míg újra kézbe vette Kazinczy – sok gondjából – a középette – a kéziratot.

1830. szeptember 30-án írta Somosy Jánosnak: rövidesen küldeni fogja az újra átdolgozott Bibliai Históriakat; újabb tervei szerint a mű kétkötetessé bővül. Címe ez lesz: *Protestáns Olvasó Könyv, ifjaknak és öregeknek*.

Az első kötet elején „a paedagogiai tanácsokból szőtt *Előbeszéd* áll. Ezt követi a *Bévezetés* (a bibliai könyvekről és a szentföld földrajzáról), majd a *Bibliai történetek* következnek. A második kötet tartalma: 1. *Protestáns dogmatika*. 2. *Konfirmációs katekizmus*. 3. *A protestantizmus története*. 4. *Imák*. „És így az én könyvem a *Protestánsok Encyclopediája* lesz.”

Nem sokkal később, novemberben még szakkönyvet kér és kap Somosytól. „Fatalis”-nak tartja, hogy kéziratát oly sokszor átdolgozza, „de régen tudom én, s talán káromra is, hogy az a jó, amit sokszor dolgozott újra az ember”.

Végre 1830. december 15-én megérkeztek Széphalomra a pataki nyomdából, az első korrektúraívek az Ószövetség anyagából. Az Újtestamentumot „még most igazgatja” a szerző. A következő évben Pesten, illetve Pécelen tartózkodott február 9-étől, innen írta május 23-án: „Munkám utolsó íveit nagy köszönettel vettem. Nyugtalanul vártam azt.” Karacs Ferenc, a neves térképész készíti hozzá a mellékleteket, de pillanatnyilag valami bonyodalom támadt ezzel kapcsolatban.

Júniusban tért haza, ezután leveleiben már egyre többször emlegette a zempléni-abauji vidéken terjedő kolerát, közben könyve második kötetén dolgozott. 1831. augusztus 6-án még azt írta, hogy Somosy dogmatikakönyvét kivonatolja, „a holnap végéig alkalmasint az lesz dolgom, hogy Encyclopediámat nyomtathassa Nádaskay”, a pataki nyomdász. De augusztus 23-án a járványos betegség végzett vele is.

S ősszel a pataki nyomda sajtója alól kikerült az új Hübner, Kazinczy népiskola-könyve, egy kötetben az el nem készült dogmatika, a nem véglegesített szövegű prototípus egyháztörténet és a térképek nélkül.

Megjelenés: 1831

Hatalmas energiát fordított Kazinczy éveken át bibliai történeteire, szívéből fakadt, nagyon kedves könyv volt ez számára. Mégsem érhetette meg azt a pillanatot, amikor nyomtatásban is megjelent a sok viszontagságot megért kézirat. Címe eltért a korábban tervezettől: *Szent történetek az Ó és Új Testamentum könyvei szerint*.

A könyv belső beosztása végül is így alakult:

Az előszó után bevezetésként *A Szent-Föld isméréte és A zsidó nép történetei* című előkészítő fejezetek olvashatók. Ezután *106 ószövetségi, majd 96 újszövetségi történet* következik. Az egyes történeteket – eltérően minden korábbi és későbbi „Hübner”-től – semmiféle kiegészítő-didaktikai segédanyag nem kíséri: sem erkölcsi tanulságok, sem kérdések, sem énekek, híven Kazinczy felfogásához: *maguk a történetek hassanak*. Ezután a *Confirmatziói catechismus azaz veleje a vallás-tudománynak* című, 40 kérdésből-feleletből álló katekizmus található. Végül az *imádságok* zárják a 381 oldalas kötetet, amelyben nem szerepel a Kis Jánosnak szóló ajánlás, s a szerző neve sincs feltüntetve.

Teljesen átalakította Kazinczy – az időközben kapott vélemények alapján – az előszót, anélkül, hogy alapelvein másított volna.

A kiindulópont a nyomtatásban olvasható előszóban is *lélektani*. A léleknek „alsóbb és felsőbb tehetségei” vannak. Alsóbbak: „az érző, képzelő, emlékező tehetség”, felsőbbek: „az ész és az értelem”. A gyermeknél az előbbiekre, a felsejülő ifjakkal az utóbbiakra kell elsősorban támaszkodni. Éppen ezért a gyermekkorban a bibliai történet kiválóan alkalmas mint *hathatós nevelési eszköz*, két okból.

Egyrészt *örömteli foglalkozás a gyermek számára*: érdekes, szórakoztató élményt jelent neki. A gyermek „általtéve az emberiség gyermeki korába, saját világában fogja lelteni magát, s gyönyörködve hallja” e színes történeteket.

Másrészt alkalmat ad *a pedagógiai hatások érvényesítésére*: „Vegyük ezekhez, ami paedagogiai tekintetben épen nem kevés, sőt ami igen sok, hogy a gyermek így megszokik az elébe tett tárgyra függeszteni figyelmét, s ízlést (= ösztönzést) kap ismereteket gyűjteni; vegyük, hogy ezek a regélések, mellyekkel – amint ő hiszi – anyja vagy tanítója őtet csak mulattatni akarja, észrevehetetlenül ugyan, de annál nagyobb sikerrel szívébe csepegtetik a nagynak és a jónak, a szentnek és a szépnek meleg tisztelését, a rossznak és rutnak borzadó utálását; s valljuk meg, hogy alkalmasabb szer kisdedeink legelső tanítására e történeteknél nincs.”

Végül a *nyelvi-stilisztikai szempont*: „És ha az anya a gyermeket arra is szoktatná, hogy amit neki ő beszéle, most viszont a gyermek beszélje neki, s ezt is a maga szavaival, úgy ez (= a gyermek) egyszersmind a stylisticában is igen szerentsésen fogna gyarapodni.” Ennek érdekében „a történetek itt tömören és érthetőleg vannak adva, a régiebb idők öldöklő bugyogása és salakjai nélkül.”

A kinyomtatott előszóban is fontos helyet foglal el az *új exegéták* elveinek taglalása. Lesznek olyan olvasók, akik kritizálni fogják – látja előre Kazinczy –, hogy „némi dolgokat úgy beszélénk, mintha felvilágosítva nem volnánk.” A „felvilágosult” magyarázatok azonban – újra leszögezi a szerző – „gyermeknél ártának, nem használnának”. Ellenkezőleg: *a csodás elemekkel átszőtt történetek éppen a gyermekeknek valók!* „Ne rettegjünk, hogy az a mythologiai szín, melly e historiákon előmlött, a gyermek fejét megtévesztheti; örvendjünk inkább, hogy szép festésekkel tölti el lelkét, hogy képzelését gyulasztja, és hogy őtet kikapja a mindennapi élet szűk köréből, s egy fentebb, szebb világba általteszi.”

A gyermek emberré fejlődésének természetes fokozatait tiszteletben kell tartani – visszhangozza Rousseau-t a széphalmi poéta. „Eljön az idő, ha mi azt gondatlan hűséggel kora előtt felhozni nem sietünk is, mellyben ez a poétai tündérfény az ész és az értelem hideg világa előtt elalszik; és jó, hogy eljön; *de nem volna jó, ha azt akarnánk, hogy a gyermek már férfi legyen.*”

Néhány jellegzetes példával szemlélteti szerzőnk ezt az alapelvet.

Az egyik: *csillagászati*. Semmi kár nem származik abból, ha azt mondjuk, hogy felkel és leszáll a nap, „noha a mathematicai geographia nem azt, hanem a mi planétánkat kerengtetí”.

Majd két illusztráció az új exegéták biblíamagyarázataiból: „Kell e tudni gyermeknek is, hogy a profétának nem hollók (zsidóul *orebim*), hanem a Hollóvár lakosai (*Orbó* vala a város neve) hordottak étket, vagy hogy az a czet nem tenger lakója volt, hanem czethal czímerű hajócska?”

Kazinczy korban többször emlegetett álláspontját ismétli: „Mondjuk a történetet, amint a Szent Írónál találjuk, a mi tisztünk abban; s bízzuk az időre, hogy a nem ártalmas homályt jóltevőleg derítgesse.”

Vannak azonban olyan bibliai történetek, „mellyeknél sem hallgatni nem szabad, sem szólani nem tanácsos; ilyen az péld., ahol a gyermek magát képzelvén Izsákban, megborzad s elméjét el nem csendesítheti”. Itt is olvasható az ilyen esetekről, amelyet már korábban kifejtett – Izsák feláldozásáról szólva – egyik levelében: *a gyermek most még nem érti a történetet, tehát nem értheti a magyarázatot sem*; „függeszse fel tehát ítéletét, míg nevekdedvén korban, erőben is fog, s akkor érteni fogja, amin most felakadt”.

Ugyanakkor azonban az sem baj, ha a gyermek a *történeteken elgondolkodik*, „de gondolkodjék oly tárgyak felett, melyekben van ereje, s meg nem kell engedni, hogy az elmélkedés benne elméskedéssé váljon, s tisztelést kívánó s érdemlő dolgoknak tiszteletlen fessegetésekké.”

Végül kifejti az előszóban Kazinczy: *e könyv nemcsak a gyermekeké, hanem a felserdülteké, felnőtteké és öregeké is*: e történetek „alkalmasak a szívet vallásos érzésekre buzdítani, vallásos érzésekben megerősíteni”. Ez a célja a könyvnek, de ez a haszna, funkciója – *Kazinczy felvilágosult deizmusa*, „*horáczki religiója*” szerint – magának a vallásnak: „hogyan bennünket jókká, és az által boldogakká tegyen; hogy örömeinket megszentelje, szenvedéseink között vigasztaljon; kísértetinkben erősítsen, s kikapván a mindennapi élet gondjai közzül s egy fentebb, lelki világ körébe tévén által, megmesítsen.”

Nevelés irodalomra

A *Kritikai Lapok* 1833-i évfolyamában Toldy Ferenc, a jeles irodalomtudós írt G betűvel jelzett recenziót Kazinczy könyvéről: ez „egyike az utolsó ajándékoknak, melyeket literatúránk Kazinczy Ferencz kezeiből veve”. A könyv jellegzetessége: „philosophus beszél az Istenével még közelebb társalkodó ifjú embernek történeteit, de csecsemő elméhez simuló anyai nyájassággal és egyszerűséggel”.

Toldy is szükségesnek tartja, hogy a könyv minden családban, „minden házban feltehető legyen”; az is kézbe veheti, aki „egyéb szertartással tiszteli Istenét, mint a szerző, mert ő ugyanazon forrásból meríte, melyből más egyház szolgálja.”

Lázás buzgalommal, belső sürgetéstől ösztönzött könyvével Kazinczy – és nyomában Toldy – egy igen lényeges, de eddig teljesen homályban levő irodalomszociológiai tényre hívja fel a figyelmet: *a társadalom alsó rétegei számára a bibliai történetek a literatúrát, az irodalmat jelentették századokon keresztül*.

A bibliai történeteket Szent István magyarul prédikáló első papjaitól kezdve – tehát a 11. század elejétől – vasárnaponként, ünnepnaponként élő szóban anyanyelvükön hallották az istentiszteletre odaparancsolt néptömegek. Ez a több évszázadon át tartó találkozási lehetőség a 16. század közepétől, a reformáció-ellenreformáció küzdelmei nyomán elmélyült, kiszélesedett. A 18. század azutánlétrehozta a bibliai történetek különféle népiskolai tankönyveit, ezekben népszerűsítő szándékkal, népies hangvétellel *önálló történetekké, történetfüzérekké – tulajdonképpen novellákká, elbeszélésfüzérekké – váltak a „szent históriák”*. Ezek közül a legjobb tankönyvek ízes magyarsággal, népies egyszerűséggel, az eredetitől sem idegen rusztikus szépséggel adják elő a bibliai történeteket, bensőséges, sodró erejű *irodalmi élmények* szerzésére nyújtva – gyermeknek, felnőttnek – bőséges alkalmat. Ilyen volt – nyugodtan enyhíthetjük vele szemben Kazinczy elmarasztaló kritikáját – a Fodorféle Hübner-kiadás is, amelyből egy évszázadon keresztül tanult irodalmat generációk hosszú sora.

A falusi, mezővárosi és városi fiúk-lányok számára, akik nem kerültek további tanulmányokra, *ezek a bibliai történetek jelentették az irodalmat, mégpedig az értékes irodalmat*.

Figyelembe kell ugyanis venni a következő tény: a népiskolákba csak a 19. század utolsó harmadában került be tananyagként a „profán” prózai-költői irodalmi alkotásokból vett válogatás, valamint a mese mint irodalmi műfaj. Ezelőtt – tehát az 1870-es évek előtt századokban – csakis erkölcsi tanulssággal járó didaktikus tantörténeteket tartalmaztak az olvasókönyvek, a tananyagrendek.

Ezért küzd olyan nagy elszántsággal Kazinczy: ne vegyék el e bibliai históriák költői szépségét, „tündérfényét”, „poétai színeit”, fantáziát mozgó csodáit, mitológiai ízű tarka báját; *adjuk őket eredeti formájukban a gyermek elé, hogy „tehetségeit fejtegethessük, erősíthessük, szívében a Szép szeretetét ébresztgethessük”*. Irodalom ez, literatura ez, a néptömegek irodalma, literatúrája.

Igaz, rászorul erre az is, aki további tanulmányokra készül a népiskola után, hiszen Homéroszt s a „nagy” irodalom többi alkotásait eme előzetes gyermekkori „tréning” nélkül meg sem értheti – véli Kazinczy –, s a képzőművészetben sem lehet e nélkül eligazodni.

De még inkább szükségük van erre az irodalmi alapozásra azoknak a fiúknak-lányoknak, akik *csak a népiskolát járják*: az a „mythológiai szín, amely e historiákon elömlött” a gyermek lelkét „szép festésekkel tölti el”, „a képzeletét gyulasztja”, „kikapja a mindennapi élet szűk köréből, s egy fentebb, szebb világba általteszi”, akárcsak a „nagy” irodalom és művészet alkotásai.

Kazinczy figyelt fel először arra, hogy a biblia nem csupán a vallásos és erkölcsös nevelése, hanem egyúttal *az irodalmi nevelésnek is kitűnő eszköze, anyaga, közege*.¹²

Jegyzetek:

¹ Kazinczy leveleit, valamint a hozzá írt leveleket Váczy János kiadásából idézzük: Kazinczy Ferenc levelezése. 10., 20., 21. kötet. Bp., 1909-1910.

² A két kifogásolt rész a IX. és a XXX. „históriában” található.

³ Fáy János debreceni tanácsnok könyvtárában találkozhatott Kazinczy e témájú kötetével. Vagy ezt ábrázoló festmény lehetett?

⁴ A lengyelországi antitrinitáriusok (szentháromság-tagadók) vezető teológusa volt a 16-17. század fordulóján az olasz Fausto Sozzini (+1604); innen a „socinizmus”, a „socinianus felfogás” elnevezés.

⁵ Major i. m. 17-20., 122-123., 69-70., 125-126.

⁶ Vagyis mit jelent némelyik kép, mégpedig rézmetszet, illetőleg festmény; ezeket a családi „galériák”-ban szokták összegyűjteni.

⁷ Ld. a 4. sz. lábjegyzetet.

⁸ Vagyis „a gyengék kedvéért”.

⁹ E latin kifejezés jelentése korabeli szótárban: „Superstitio = Babona, babonaság, az Istennek ál- vagy helytelen tisztelete.” *Universae Phraseologiae Latinae Corpus*. Nagyszombat, 1820. Vagyis: álvallás, vallásnak álcázott ideológia.

¹⁰ „A különlegességek vonzanak.”

¹¹ A neveléstörténeti szakirodalomban Váradi Szabó János néven szerepel.

- ¹² Kazinczy e tankönyvére – amely korábban szinte teljesen ismeretlen volt még a szűkebb szakirodalomban is – 1982-ben hívtam fel a figyelmet („A tankönyvíró Kazinczy”, Irodalomtörténeti Közlemények 1982. 5-6. sz. 527- 538. p.) Ezt az 1982-i tanulmányomat így fejeztem be: „Kazinczy e tankönyve egy praktikus-aktuális gondolatot is támaszthat. Mai bibliátlan világunkban nem lenne érdemes Kazinczy Szent Történeteiből legalább egy válogatást közreadni? A magyar nyelv egyik legnagyobb művésze tolmácsolja a világirodalom egyik legnagyobb klasszikus alkotását! Toldy Ferenc véleményére a mai kiadói lektoroknak is érdemes odafigyelniük: Kazinczynál lelkesebben nem sokan, szebben pedig senki sem mondta el magyarul a szent könyv történeteit.” – Egy évtized múltán ez megvalósult: „Biblia Kazinczy Ferenc szavaival, elmélkedéseivel, imádságaival.” Szerkesztette, a szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta Busa Margit. Cserépfalvi Könyvkiadó Kft. Bp. 1991. – Ld. továbbá: Mészáros István: Kazinczy magyar Miatyánkja. Széphalom 1992. 161-166. p.